

WIRSZY

T. SZEWCZENKA

9 березня 1814 року народився Тарас Шевченко

V

едеври з унікального рукопису

Микола СЛАВИНСЬКИЙ

Ф

онд № 1

«Сергій Гальченко бере масивний блискучий ключ, відмикає сейф і виймає з його таємничого темряви – менший, тьмяний». Так на початку нинішнього тисячоліття розпочиналася моя оповідь про відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Нині Сергій Гальченко – уже не завідувач відділу (так офіційно називається високопоетична посада хранителя наших духовних набуток), а заступник директора цього поважного наукового закладу. А ось і сейфи, і ключі ті самі. Не змінилося й своєрідне священнодійство: мовчазний похід до таємничого приміщення, вмикання світла, ворожіння над сигналізацією, відтак – над ще одним металевим сховком, де зберігаються рукописи українського генія. Та чи всі?

– На щастя, сьогодні можна твердо сказати: всі, – розповідає Сергій Гальченко. – Спадщину Тараса Шевченка одноставно визначили як фонд № 1. Це воістину загальнонаціональна скарбниця. Ще в листопаді 1924 року на засіданні Укрголовнауки було обговорено потребу утворення в Харкові центру українського літературознавства – Інституту Тараса Шевченка. Фактично ж цей науковий заклад постав 1926 року. Очолив його визначний історик Дмитро Багалій, який 14 листопада 1918 року, під егідою гетьмана Павла Скоропадського, став одним із перших дійсних членів (академіків) Української Академії наук. Тоді ж сформулювали головне завдання інституту: збирання й наукове опрацювання рукописних і друкованих матеріалів поета та його малярської спадщини.

П

ебют генія

Перше видання «Кобзаря» мало м'яку паперову обкладинку. На ній був напис: «Издание П. М-са». Це саме він – відставний штаб-ротмістр, поміщик Петро Іванович Мартос – забажавши мати свій акварельний портрет роботи молодого, але вже знаного в Петербурзі Тараса Шевченка, приходив до нього на сеанси. Художник працював неквапливо, старанно. Яюсь відлучився на кілька хвилин. Відвідувач, нудьгуючи, завважив на підлозі аркуш паперу. Підняв його й прочитав: «Червоною гадюкою // Не се Альта вісти, // Щоб летіли крюки з поля // Ляшків-панків їсти». Ці чотири рядки вразили Петра Івановича, й він запитав художника: «Знаєте автора?». Тарас почервонів: «Так». За хвилюк додав: «Знаю, бо це я».

Поки гість на всі лади недовірливо повторював уголос: «Червоною гадюкою...», Тарас відсунув мольберт і витягнув із-під низенького ліжка коробку з добротного лубу, в якій зберігав увесь свій поетичний доробок. Діловитий поміщик, не приховуючи радості, прикидав, який зиск матиме від першовідкриття неабиякого таланту. Коли Мартос простягнув правицю до стосика паперів, молодий віршувальник притиснув їх до грудей. Петро Іванович милостиво всміхнувся: «Прочитаю й неодмінно поверну». Тарас на мить знітився, відтак, віддаючи написане, твердо попросив: «Нікому не показуйте. Навіть не говоріть ні з ким про поезію».

Мартос побожився, що збереже таємницю, а сам відразу ж після хапливого прощання метнувся до Євгена Гребінки – найавторитетнішого поета в численній українській громаді тодішнього Петербурга. Вірші

читали разом. Перебирали їх, то вихоплюючи один в одного аркушки, то складаючи віялом біля келихів із призабутих винном. Самобутні твори бодай на якийсь час поєднали душі двох сановитих українців, зробили їх однодумцями, побратимами. «Треба упорядкувати рукопис», – зронив Євген Гребінка. «І видати книжкою», – докинув Мартос. Так було ухвалене рішення, яке стало до-

Посьє

Знаменита «Мала книжка» («захалявна») містить 27 окремих мініатюрних зошитів (6,3 x 9,8 см), зроблених із згорнутих увосьмеро аркушів звичайного паперу. «Захалявна» тому, що поет ховав книжечки з чернетками творів за халявою солдатського чобота. Книжку та альбом акварельних малюнків на прохання Тараса Шевченка зберігав (і зберіг!) квартирмейстер окремого Оренбурзького корпусу, відомий картограф Карл Герн.

«Більша книжка» – це рукописна збірка, яку автор започаткував уже після заслання в Нижньому Новгороді, продовжив у Москві й завершив у Петербурзі. Для переписування давніх і нотування нових творів автор використав саморобний альбом із синього поштового паперу (20,3 x 13 см), оправлений у жовтий сап'ян і вкладений у футляр із того самого матеріалу.

«Мала книжка» («захалявна»), «Більша книжка», «Три літа» та інші рукописи Тараса Шевченка зберігаються в надійному сховищі, ключ до якого – у спеціальному сейфі.

леносним для Тараса Шевченка (попервах він категорично відмовлявся від несподіваної пропозиції).

Петро Іванович пізніше згадував: «Багато праці коштувало мені умовити Шевченка: нарешті він погодився, і я в 1840 р. надрукував «Кобзаря».

Видання побачило світ тисячним накладом. Перші примірники мали 115 сторінок і містили вісім поетичних творів (разом – 1429 рядків): «Думи мої, думи мої...», «Перебендя», «Катерина», «Тополя», «Думка» («Нащо мені чорні брови...»), «До Основ'яненка», «Іван Підкова», «Тарасова ніч». Фронтиспіс (зворот першого аркуша) книжки прикрашав офорт за малюнком Василя Штернберга «Кобзар із поводирем».

Дозвіл на оприлюднення збірки підписав цензор Петро Корсаков. Цей петербуржець мав себе за освіченого ліберала, але... Похопившись, він ще раз перечитав тексти – уже в примірнику, який пахнув фарбою, – і почав гарячковито викреслювати рядок за рядком у трьох творах – поемах «Катерина» й «Тарасова ніч» та посланні «До Основ'яненка». Скорочення було чимало, оскільки подальші примірники додрукували меншим обсягом – 114 сторінок. Вилучення позначено крапками (як відомо, радянська цензура відмовилася від такої практики).

Повніший (без жодних втручань) «Кобзар» виявив бібліофіл Юрій Меженко аж у 1961 році. Викреслені рядки були поновлені. Це сталося фактично через століття після того, як добродійник Петро Мартос опублікував спогади, де, силкуючись возвеличити власну роль у виданні книжки, принижував не лише Євгена Гребінку, а й автора «Кобзаря».

З а власні кошти

Наприкінці 1841 року Тарас Шевченко надрукував за власні кошти поему «Гайдамаки». Цензурний комітет затримав її вихід у світ аж до початку весни. Нарешті в березні 1842-го з тисячного накладу 800 примірників придбав книготорговець і видавець Іван Лисенков (Лисенко). Пізніше автор продав йому право перевидання своїх уже опублікованих творів. Сталося це 8 лютого 1843 року. Угода зафіксувала найболючіше для поетів усіх часів: «В вечное и потомственное владение».

Іван Тимофійович був людиною конкретних справ: 1844 року, зброшувавши дві книжки в одну, надрукував «Чигиринський Кобзар і Гайдамаки», а 1867-го – «Чигиринський Кобзар» із паралельним текстом російською мовою. Тоді ж твори Тараса Шевченка оприлюднив Дмитро Кожанчиков. І що ж?

Читачі раділи, а Іван Лисенков подав судовий позов проти Дмитра Юхимовича, який був і видавцем, і власником петербурзької книгарні, де зустрічалася інтелігенція, близька до знаменитого часопису «Современник», і, що найголовніше, глибоко шанував Тараса Шевченка. Судовий процес тривав десять років. Експертами були Микола Костомаров, Микола Некрасов та Олександр Пипін. Урешті Дмитро Кожанчиков довів свою правоту (помер 1877 року). Іван Лисенков, усамітнівшись, намагався не згадувати про поразку на схилі довгого життя (1795–1881).

«Випускаю оце в люди...»

Після виходу «Гайдамаків» Тарас Шевченко призибував твори для другого, набагато більшого за обсягом, видання «Кобзаря», – розповідає Сергій Гальченко. – 7 березня 1847 року поет завершив поему «Осика» («Відьма»), а наступного дня – авторську передмову до омріяної книжки. У неоціненному фонді № 1 зберігається зошит, у який Тарас Григорович власноручно переписав поему «Осика» («Відьма»), балади «Русалка» й «Лілея» та згадану передмову. Розпочинається вона так: «Випускаю оце в люди другого Кобзаря свого...».

На той час уже існував рукопис збірки «Три літа». Вона об'єднувала 23 твори. Книжку планували видати в Києві. Першим мав бути вірш «Чигирине, Чигирине...», останнім – «Як умру, то поховайте...». Не судилося. 28 лютого студент Київського університету Петров зробив усний донос про існування Кирило-Мефодіївського братства, а 3 березня подав письмове свідчення про його діяльність. Двадцятилітній парубок, окрім інших свідчень, згадав і чотири вірші Шевченка, «імеющие своим содержанием вообще мысли явно противозаконные». Донощик одержав 500 карбованців сріблом, а Тараса Шевченка заарештували 5 квітня на дніпровській переправі й етапували до Петербурга.

Тінадцяте запитання

21 квітня 1847 року на допиті в Третьюму відділенні Тарасові Шевченку поставили 22 запитання. Сімнадцятим було таке: «Кто иллюстрировал рукописную книгу ваших сочинений, и не принадлежит ли тот, кто занимался вашими стихотворениями, к злоумышленным Славянистам?». Поет назвав уже відомі імена Якова де Бальмена та Михайла Башилова й наголосив: «С первым я виделся один раз, а второго совсем не знаю».

Насправді це було не так. З офіцером Яковом де Бальменом (загинув 26 липня 1845 року на Кавказі) поет підтримував тривалі дружні зв'язки, а другого художника шанував як ілюстратора своїх творів (виконав 39 заставок і заголовних літер до рукописного «Кобзаря» 1844 року).

Зберігся лист Якова де Бальмена, в якому – ніби для нащадків – розставлено всі крапки над «і». Мовби передчуваючи свою близьку загибель, молодий офіцер писав Вікторові Закревському: «Посылаю тебе, милый Виктор, плоды наших трудов: моих и Михайла Башилова. Все главные творенья Тараса с виньетками. Они писаны латинскими буквами для того, чтобы в случае фантазии Тараса издать это за границей, – все могли бы читать, – в особенности поляки».

На жаль, заповітну мрію – щоб усі могли читати – вдалося втілити в життя лише наприкінці першого десятиріччя третього тисячоліття. Хоча й із великим запізненням, та все ж неоціненна подія сталася: твори Тараса Шевченка, переписані латиницею, нарешті пішли до широкого загалу. На думку сучасних текстологів (зокрема, Сергія Гальченка), тексти до збірки підготував особисто Яків де Бальмен. Зробив це шанувальник творчості поета, зокрема, не за примірником «Кобзаря» 1840 року, а за якимось іншим авторським позацензурним рукописом. Та яким? Шевченкознавці й досі шукають відповіді на це запитання.

Цьогорічне святкування Шевченківських тижнів досить активно проходить і за кордоном. Так, 14 березня на базі Школи імені Т. Шевченка (штат Огайо, США) відбудеться «Шевченківське свято Українських злучених організацій Огайо». У рамках зустрічі української молоді Європи «Болгарія-2010», організатором якої є Конференція українських молодіжних організацій Світового конгресу українців та Молодіжне відділення при Фундації «Мати Україна» з Болгарії, також відбулися урочистості зі вшанування пам'яті великого Кобзаря. 13 березня в приміщенні Української православної церкви в Сан-Франциско (США) заплановано проведення концертної програми, присвяченої Т. Г. Шевченку. Вшанування творчості великого Кобзаря в Сакраменто (штат Каліфорнія, США) матиме особливу тематику: 14 березня тут проведуть семінар під назвою «Забута поезія», під час якого закордонному українству буде представлено маловідомі твори великого поета.